

יונתן רוזנצוויג

קווים לדמותו של אלישע בן אביה

- א. הקדמה
- ב. השוואת הבבלי והירושלמי
- ג. חטאו של אלישע בן אביה
- ד. מנטתו של אלישע בן אביה
- ה. יחס חכמים אל אלישע בן אביה
- ו. חוזתו בתשובה של אלישע בן אביה
- ז. פירוש הרב סולובייצ'יק
- ח. סיכום

א. הקדמה

במאמר זה ברצוני לסקור ולנתח את דמותו של אלישע בן אביה, הידוע בغمרא בכינוי: "אחר". תחילתה,ABAAR את מטרת חקירה זו. תקופתו של אלישע בן אביה היא תקופה קשה, מלכות רומי שלטת בארץ, והעם איבד את מקומו לא זמן. אמנם, רבן יוחנן בן זכאי הצליח לבסס מחדש מרכז של תלמידי חכמים, הסנהדרין מתפקדת, ולעם יש חופה דת, אבל העם עדיין נמצא תחת שלטון הערלים, וקשה לו לראות כיצד ישראל רואה מצב בו הוא, העם הנבחר, נמצא תחת שלטון הערלים, וקשה לו להבין כיצד הנסיבות הילגבי גאות עם ישראל ובנויות המקדש יתממשו. בזמנים כאלה ניתן להבין כיצד אנשים יכולים לאבד את אמונהם בקב"ה, ולהיסחף לתרבות הרומיים המתקדמת, החופשית, הענפה והשליטה בכל. כפיratio של אדם מישראל בקב"ה במקורה כזו לא תפטע אותנו. לכן צריך לשאול: מדוע علينا להתעניין באביה? מדוע מתעניינים אנו בכפירתו, יותר מאשר בכפירותם של יהודים אחרים? כדי לענות על כך, צריך לבדוק מדוע דווקא הוא השפיע כל כך מואתיה תקופה על אף היוותו תנא. שלוש שאלות מרכזיות מעסיקות אותנו:

- א. מה גורם לחטאו של אלישע בן אביה?
- ב. מה פשר ההתנגדות הסלחנית למחצה של חז"ל כלפי אלישע בן אביה?
- ג. האם חזר אלישע בן אביה בתשובה, ואם כן מה הייתה טיבת של חוזה זו?

ב. השוואת הבבלי לירושלמי

התלמוד הבבלי והتلמוד הירושלמי במסכת חגיגה מביאים סיורים שונים על אלישע בן אביה. התלמוד הבבלי מציג את חטאו של אלישע בן אביה כחטא שנגרם כתוצאה מחשבה אפיקורסית שלו בלבד, ואילו הירושלמי כלל לא מטיל את האשמה על אלישע.

בבבלי מסכת חגיגה טו, א מסופר:

"אחר" קיצץ בנטיעות, עליו הכתוב אומר (קהלת ח) "אל תתן את פיך לחוטא את בשרך". מי היא? חזא מיטטרון דאתיהבא ליה רשותא למיתב למיכטב זכותא דישראל (אלישע בן אביה ראה מלאך שניתנה לו רשות לכטוב את זכויותיהם של ישראל), אמר: גמירה דלמעלה לא הויל לא ישיבה ולא תחרות ולא עורף ולא עיפוי, שמא חס ושלום שתי רשויות הן. אפקוחו למיטטרון ומחייבו שיתין פולסי דנורה (הוציאו את המלאך והיכו בו שישים פעם כדי להראות לאליישע שאין שתי רשויות, ושמענישים את המלאך). אמרו ליה: מי טעמא כי חזיתה לא קמת מקמיה? (שאלו את המלאך: מדוע כשראית את אלישע לא עמדת מפנוי? - שאם הייתה עשויה כן לא היה כופר). אתייהבא ליה רשותא למימחק זכותא ד"אחר", יצתה בת קול ואמרה (ירמיהו ג) שבו בניהם שובבים - חז' מ"אחר" (נתנו למלאך רשות למחוק את זכויותיו של "אחר", אף יצאתה בת קול שהכריזה שלא יכול לחזור בתשובה), אמר: הוואיל ואיטריד ההוא גברא מההוא עלמא ליפוק ליתהני בהאי עלמא. נפק "אחר" לתרבות רעה. (אמר: הוואיל ונטרדטי מהעולם הבא, אלך ואחנה בעולם הזה. יצא אחר לתרבות רעה).

בירושלמי, מסכת חגיגה, פרק ב הלכה א מסופר:

אבויה אבא מגדיי ירושלים היה, ביום שבא למוהלני קרא לכל גдолי ירושלים והושיבן בבית אחד ולרי' אליעזר ולרי' יהושע בבית אחר. מן דאלכלון ושתוון שרונו מטפחים ומרקדיםין, א"ר אליעזר לרי' יהושע: עד דאיןון עסיקין, בדיון נעסוק אנן בדיון עד שם עוסקים בשלמה - נעסוק אנו בשלנו, וישבו ונתעסקו בדברי תורה, מן התורה לנביאים, ומן הנביאים לכטובים, וירדה אש מן השמים והקיפה אותן. אמר להן ابوיה: רבותיי! מה באתם לשروع את ביתיכי עלי!¹ אמרו לו: חס ושלום! אלא יושבון היינו וחוזרין בדברי תורה, מן התורה לנביאים, ומן הנביאים לכטובים, והיו הדברים שמיחים כתניתן מסיני... אמר להן ابوיה אבא: רבותיי! אם כך היא כוחה של תורה, אם נתקיים לי בן הזה, לתורה אני מפרישו. לפי שלא הייתה כוונתו לשם שמיים לפיכך לא נתקיים באוטו האיש.... וכל דא מן הן אתה ליה? אלא פעם אחת היה יושב ושונה בבקעת גיניסר וראה אדם אחד עלה בראש הדקל ונטל אם על הבנים וירד משם בשלום, לאחר ראה אדם אחר שעלה בראש הדקל ונטל את הבנים ושילח את האם וירד משם והיכשו נש ומות, אמר: כתיב "שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך למען ייטב לך והארכת ימים", איךן היא טובתו של זה? איךן היא אריכות ימו של זה? ולא היה יודע שדרשה רבי עקיבא לפנים ממוני: "למען ייטב לך" - לעולם הבא שכלו טוב, "והארכת ימים" - לעתיד שכלו ארוך. ויש אומרים: ע"י שראה לשונו של

1. ישנן גירסאות: "ר' יעקב".

רבי יהודה הנחთום נתן בפי הכלב שותת דם, אמר : זו תורה וזו שכרה ! זהו הלשון שהיה מוציא דברי תורה כתקנו ! זה הוא הלשון שהיה הגיע בתורה כל ימי ! זו תורה וזו שכרה ! דומה שאין מתן שכר ואין תחיתת המתים ! ויש אומרים : אמרו כשהיתה מעוררת בו היהת עוברת על בתיה UBODA זרה והריחה מאותו המין והיה אותה הריח מפעוף בגופה כאירסה של חכינה.

הירושלמי לא מטיל אשמה על אלישע בן אבוי, אלא מספר שכר בunkבות מראות קשים שראה : 1. אדם עולה לדקל ומקיים מצוות שלילוח הcken ומત לאחר ירידתו בשלום של העבר על מצוות שלילוח הcken. 2. את לשונו של רבי יהודה הנחთום, אחד מעשרה הרוגי מלכות, בפי כלב. חפותו של אלישע מובלטות בירושלמי על ידי הטלת אשמה באביו, וחתימת דינו לפניו שנולד.

יש עוד הבדל מהותי בין שני התלמידים : התלמוד הירושלמי (שם) מספר שרבי מאיר נכח בזמן מיתתו של אלישע רבו, ובפרטתו נדמה היה לו כי אלישע חוזר בתשובה. לעומת זאת, התלמוד הבבלי מספר (שם, עמוד ב) שלא לישע לא נכנס לגן עדן ולא לגיהנום עד שרבי מאיר ורבי יוחנן דאגו להביאו לגן-עדן. מלבד הסתירות בין הגמורות ישן שאלות נוקבות שעולות בלמדנו על אלישע :

(א) אם אלישע חוזר בתשובה - מקומו בגן-עדן, ואם לא - דינו גיהנום ! מה פשר ההתלבשות הזאת לפי הבהיר ?

(ב) מדוע חז"ל כל-כך ניסו לעוזר לאלישע בן אבוי, הרי לפי הירושלמי הוא הרוג יהודים וඅען לרומים להכשיל יהודים², כמו שנאמר שם (פרק ב הלכה א) :

"אחר" הצביע וקידצ' בנטיעות. מני "אחר" ? אלישע בן אבוי, שהיה הרוג רבי תורה. אמרין : כל תלמיד דהוה חמי ליה משכח באורייתא - והוא קטיל ליה (כל תלמיד שהיה רואה אותו עוסק בתורה - היה הורגו), אוף בשעת שומדא הוו מטענין לו מטולין והוו מתכוונים מיטענון תרי חד מטול ממש שנים שעשו מלאכה אחת (אף בשעת השמד, היו מטענין ממש על היהודים בשבת כדי שייעברו על נשיאת משא בשבת מושות לרשות והיו היהודים מכוננים לישא את המשאות שנינים כדי שלא יעברו על העבירה). אמר :

אטעונינו ייחידיאו ! (הטעינו לכל אחד ואחד משא مثل עצמו). אזלו ואטעונינו יהדיין והוו מתכוונים מיטפרק בכרמלית שלא להוציאו מרה"י לרשות הרבים (עשו הרומים עצצת אלישע והיו מתכוונים היהודים לפפרק את המשא בכרמלית, שאז זה לא איסור דאורייתא של הוצאה מושות לרשות). אמר : אטעונינו צלחיין ! אזלו ואטעונינו צלחיין ... (שאמור לרומים שלא יתנו להם לפפרק את המשא בכרמלית, וכך עשו).

2. למורתה הירושלמי מעיד שחזור בתשובה בסוף ימיו, הרי בזמן עשיית המעשים הוא נחשב בעיני חז"ל כרשע, ופשוט מדוע שחוז"ל התנגדו לו בחיו.

אם כן, מדוע רבינו מאיר אהב אותו כל-כך, עד שפעל להביאו לגן-עדן? מדוע סיכן את שמו הטוב - גם בארץ וגם בשמיים, והיה מפסיק את שיעוריו כדי לדבר עמו? מה ראה ר' מאיר וחכמים אחרים באליישע בן אבוי?

ג. חטאו של אלישע בן אבוי

ראינו בבלאי סיבה אחת ובירושלמי עוד ארבעה סיבות לחטאו של אלישע בן אבוי.
בקבוקות סיורים אלו עלינו לשאול:

(א) מדוע הושפע אלישע מלשונו של רבוי יהודה הנחთום? הרי הוא ידע שרבי יהודה הנחთום נמצא עכשו בעולם-הבא, עולם שכלו טוב?

(ב) הגمرا אמרת שהמקרה עם הדקל השפיע על אלישע כי לא שמע מרבי עקיבא את הדרשה, שארכיות ימיו של אותו אדם היא לעולם הבא. אם כן, לאחר ששמע - מדוע לא חזר בתשובה?³

(ג) מדוע מעשי אביו ואמו הם אשמתו? מדוע נענש עליהם?

(ד) בקשר לסיפור של אבוי: מדוע חשוב לנו לדעת שהיה מגדולי ירושלים? ומłuż הפרשת אלישע בנו לتورה היה דבר כל-כך רע!

(ה) מה היחס בין סיבת החטא המופיע בבלאי לבין סיורי הירושלמי?

כדי לענות על שאלות אלו, דומני שיש למצוא חוט מקשר בין הסיורים בירושלמי.

פירוש "הבותב" המובא בספר "עין יעקב", כותב בעניין הסיפור על אביו של אלישע את הדברים הבאים:

השלך יחיב, שכן רבינו אמר אבוי לבנו מעשה שהוא כשהכניסו לברית, גם הוא הילך בדרך אבוי ללימוד תורה בעבר הכבוד וגם לאחבת הניצוח וזאת הכוונה הנפסדת הביאתו להיות אחד מארבעה שנכנסו וחקרו ודרשו להבין בסתרי תורה, שהיה לו לקיים מצות החכם: "ובמקום גדולים אל תעמוד", ואיך מלאו ליבו לעשות הרבה עקיבא שהיה חכם, חסיד עליון, מוסר נפשו וגופו על קיום המצוות ואיפלו דברי סופרים... וגם בן עזאי היה פרוש מנעוריו... ובן זומא הציץ ונפגע שלא היה שלם בדעתו... אבל אלישע בן אבוי נכנס בחקירה עליונה בגאויה ובוגד ללב לאחבת הקנאה והכבד לפי שהיה חקוקה בלבו כוונת אביו - נמשך לו מזה בלבו ומחשבתו דעת נפсад לומר שלא יהיה פועל אחד הטוב ואת הרע, אלא שיש שתי רשויות...

כלומר, הרעיון שמציע בעל פירוש "הבותב" הוא שאליישע בן אבוי הגיע ממשפה החובה: "אבוי אבא מגדולי ירושלים היה, ביום שבא לモהlinyi קרא לכל גודלי ירושלים והושיבן בבית אחד, ולרי אליעזר ולרי יהושע בבית אחר...". אבוי, למורת שהיה מקשור לتورה,

3. אמן לא מסופר ששמע דרשה זו, אך קשה לנו להאמין שאליישע לא הכיר את הרעיון הפשטוט הזה של העולם הבא. אלישע אף היה חבר של רבוי עקיבא, ומסתבר ששוחח אליו על עניינים כאלה ואחרים. קשה להאמין שלא שמע דרשה זו.

תאונות לה הייתה לא במקומות. כשהראה את שני גдолיו התורה וASH סובבת אותו, לא אהב את המראה - שכן נראה היה כאילו באו הם לשורף את ביתו! אם הם באו כדי לגרוע מעשרו, היה מגרשים מיד! אך פתאום, כשהבין אליו דברים ניטן להשיג בכוח התורה ואיזו גדולה וכבוד ניתן להשיג על-ידה, תגובתו השתנתה מן הקצה אל הקצה; פתאום רצה הוא להפריש את בנו ל תורה...

אך הפרשה כזו, שככל כולה מוקדשת לשם השגת כוח ומעמד, אין היא הפרשה ראויה, ואף אלישע לא היה מושפע מדבר זה LOLא היה אביו מחדרר רעיוןנות אלו בראשו של בנו כבר מגיל צעיר. בגלל זה נכנס אלישע ל"פראדס", בגלל זה חטא בשתי רשויות. כמו כן, אולי גם היה יודע את מאמריו של רבי עקיבא, היה מבין שכל השכר הוא בעולם הבא, ולא היה יוצא לעולם ליהנות ממנו כפי שמעיד התלמוד הבבלי לעיל.

בשות' יהוה דעתך, חלק ג סימן עד, הרב עובדיה יוסף מפרש אחרת את השפעת אבוי:

...נראה שבודאי חטאו של אלישע מתוך כלל הבחירה של האדם, אלא שלפעמים מתוך זכות גדול הקב"ה מקיים בו "רגלי חסידיו ישמור" ומסיעו הרבה לлечת בדרכיו ואיפלו על-ידי נסים ונפלאות, וכך שכתב המהרש"א (ברכות דף י, א ודף לג, ב): ואילו הפרישו אביו ל תורה לשם שמיים הייתה זכותו מגינה על אלישע לשומרו מן החטא, אך מאחר שלא כיון אלא לכבוד הניחוחו על-פי הבחירה הרגילה.

כלומר: הרב עובדיה יוסף מוסיף שבחירה של אלישע לא השתנתה על-ידי מעשי אביו, שכן תמיד יכול היה לлечת בדרכו שלו, אלא שלא קיבל סיועה דשמיא מיויחدة מהקב"ה בעקבות מעשה אביו.

לענ"ד ניתן לומר דבר נוסף. הגורם לחטא בכל אחד מהמרקם שמביא הירושלמי הוא אותו גורם. במקרה של אביו של אלישע, הרי ראה מה שכרה של תורה, כאילו אמר לעצמו מתוך התפעלות: "זו תורה זו שכרה?", ולכן הפריש את בנו ל תורה, כפי שאמרנו. נראה, כי אמרו של אלישע אף היא הסתובבה אצל עובדי כוכבים - אולי מפני שלא התפעלה מלומדי התורה ומשכרים, כפי שהתחילה אף בעלה לא התפעל. כל מה שראתה היה עם ישראל שפל ובזוי, רומנים בראש העולם. השאלה: "זו תורה זו שכרה?!" עלתה בלביה, והיא החליטה שהשכר לא שווה. לכן, אולי, הסתובבה אצל עובדי-הכוכבים, אצל הצמרת הרומאית. ושני המקדים שמייחדים לאלישע, הרי גם הם מייצגים רעיון דומה, שכן אלישע שואל את עצמו בשני המקדים: "זו תורה זו שכרה? האם לשונו של רבי יהודה הנחטום, שנהרג על קידוש השם - חייבות להיגמר בפיו של כל?! כיצד קורה בעולם של שופט הצדקה, שאדם שמקדים מצוה ששכרה הוא אריקות ימים, נופל למותו שנויות מסטר לאחר קיום מצוה זו?!" אלישע בעקבות רעיונות שהוחדרו לו מוחו מגיל צעיר, בעקבות מצב המדייני בארץ ישראל ובעקבות המקדים המובאים בגמרה, נטש את היהדות.

לגביו דברי רבי עקיבא לעניין העולם-הבא, מסתבר, כי לא שמע הוא את דברי רבי עקיבא בגלל אחת משתי סיבות: (א) המעשים בעולם הזה היו כה קשים להגמודות עד שדברי רבי עקיבא על העולם הבא לא השפיעו עליו. (ב) ניתן לומר כי בנסיבות זו חובר הבהיר לסייעו הירושלמי, ככלומר: דרשת רבי עקיבא לא היה עוזרת לו, בכלל מה שראה אלישע

בן אביה בשםים. מסתבר, שלבבלי היה קשה לקבל שדברים אלו יכולו לשבור את אלישע בן אביה, התנא הגדול, שכן כיצד יוכל היה לכפר אם יש אלוקים בשםים ויש עולם-הבא וכו'! אכן אומר הבעל, שף דרשתו של רבינו עקיבא לא הייתה עוזרת כאן, שכן אלישע כבר כפר בקב"ה, כי לדעתו - יש שתי רשות בשםים, שלכל רשות יש תחום מוגדר, ושבリストת הזאת - בעולם הזה - הקב"ה לא משגיח. המיציאות של רשות אחת מרשה לנו לקבל את הסבל שהעולם הזה - שכן אנו מאמין שבעולם הבא נקבל שכר. אך ברגע שהחכם אלישע שיש שתי רשות, והחכם הקב"ה בעצם לא אחראי על מה שקרה בעולם הזה אלא על מה שקרה בעולם הבא, לא הבין את הקשר בין המיציאות בעולם הזה לבין העולם הבא. הוא הבין שאין לו שום קשר לעולם הבא, ולכן כפר בקב"ה והתפרק, כיitz בנטיעות ויוצא לתרבות רעה.

לסיכום: הירושלמי הולך בכו אחד ברור, והוא שאלישע כבר לא ראה את השכר של המיציאות בעולם הזה, והבעל משלים אותו באומרו שאליישע אף כפר באחדות ה'.

ד. משנתו של אלישע בן אביה

בפרק זה עוסק במשנתו של אלישע בן אביה אשר נאמר עליו לפני פניו שורה (רות רבה פרשה 6):

אמרו עליו על אלישע בן אביה שלא הייתה העזרה ננעלת על איש חכם
וגיבור בתורה בישראל כמותו, וכיון שהיה מדבר ודורש בלשכת הגזית או
בבית המדרש של טבריא היו כל החברים עומדים ומואיזנים לדבורי,
ואחר-כך באים כולם ונושקין אותו על ראשו. אם בטבריא כך - קל-וחומר
בשאר מדיניות ובשאר עיירות.

המשנה באבות, פרק ד משנה ב אומرت:

אלישע בן אביה אומר הלומד ליד למה הוא דומה לדיו כתובה על נייר חדש
והלומד ז肯 ומה הוא דומה לדיו כתובה על נייר מחוק...
(מסכת אבות, פרק ד משנה ב)

כאן עומדות שתי שאלות:

1) מודיע מסדר המשנה הכניס דברים אלו למשנה, ולא הסתיר את זהותם תחת השם
"אחר"?

2) מודיע דוקא אלישע אמר דברים אלו?
נעסוק תחילת בשאלת השינוי. מודיע הרשו לאחד ממאמרי "אחר" להיכנס לתוך קובץ
משניות מסכת אבות? לשאלת הראשונה מצאתי שני תירוצים. יש שטענו, כי משנה זו
נאמרה בתקופה, לפניה אלישע בן אביה יצא לתרבות רעה, ולכן הסכימו לצטט אותו כאן

4. וכן מצאנו בכמה מקומות בתלמוד שמובאים מימרות בשם "אחרים" כאשר הכוונה היא
לאליישע בן אביה או לתלמידו רבבי מאיר, כגון: ברכות ט' ע"א, שבת ה' ע"א, ביצה ד' ע"א, וכו'.

במשניות⁵. תירוץ זה קשה במקצת: ראשית מפני שאין לו על מה להסתמך, שכן מי יודע מתי אמר זאת אלישע. שנית, מפני שקשה לומר שיכניסו את דבריו למשניות אם ידעו שהוא סרח - שמסתמא היו רוצים להשמיד את כל אמרותין, שלא יהיה קשר לאף אחד עם אותו כופר.

תירוץ נוסף, מובא בפירוש "מלאת שלמה" על מסכת אבות, בשם **רב בי יוסף גלאנטי** בפירושו על קהלה, והוא מבוסס על הגדירה במסכת חגיגה טו, א:

תנו רבנן: מעשה באחרר שהיה רוכב על הסוס בשבת, והיה רבי מאיר מhalbץ אחריו ללימוד תורה מפיו. אמר לו: מאיר, חזור לאחריך, שכבר שיערתי בעקביו סוסי עד כאן תחום שבת. אמר להו: אף אתה חזור בך. אמר להו: ולא כבר אמרת לי לך: כבר שמעתי מאחורי הפרגוד, "שובו בניים שובבים" - חזז מ"אחר".

לפי פירושו של **רב בי יוסף גלאנטי**, משנתו של אלישע בן אבוי נכנסת לפרקי אבות כשר על כך, שהזהיר את תלמידו מלעבור על תחום שבת. אם כן, מהמשנה של אלישע בן אבוי לומדים שני דברים: א) לומדים את דברי אלישע בן אבוי עצם. ב) לומדים שהקב"ה אינו מקפח שכר כל בריה, ואיפלו לאלו שכרחו הוא נותן את גמולם הרואין.

תירוץ אפשרי נוסף הוא שאולי אכן מוצאים את התגלומות של דברי רבי מאיר, שכשאלו מודיע הוא למד תורה מאלישע בן אבוי, אז התשובה שהוצאה הייתה: "תעכו אכל, קליפתו זרך". באלישע בן אבוי הייתה תורה, היה מה למוד ממנו. רעיון זה מתחבطة בכך שכן הביאו מזרתו במסכת אבות.

על השאלה מודיע דוקא אלישע בן אבוי שנה משנה זו ישן תשיבות מגוונות ורבות:

(א) טענה רוחת היא, שאלישע בן אבוי דבר על עצמו, על כך אדם צריך להתחיל ללמידה מגיל צעיר, כדי שיוכל לבנות לעצמו בסיס טוב. ראייה לכך הם דברי הירושלמי (חגיגה פרק ב, הלכה א), בתיאור דו-שיח בין אלישע בן אבוי לרבי מאיר:

ומה הייתה דריש תוכן? א"ל: "טוב אחריות דבר מראשיתו". אמר להו: ומה פתחת ביה? א"ל: ...לאדם שלמד תורה בענורתו ושכח ובקנותו וקייםה - הוא "טוב אחריות דבר מראשיתו". אמר: ווי דמובדין ולא משכחין! עקיבאה רבך לא הוה דרש כן, אלא: "טוב אחריות דבר - מראשיתו" - **בזמן שהוא טוב מראשיתו, ובו היה המעשה...**

(תلمוד ירושלמי, מסכת חגיגה פרק ב הלכה א)

մדברי גمرا אלו, אנו רואים שאלישע בן אבוי מעיד על עצמו שלא היה טוב מראשיתו ולכן הרגish שהוא נכשל בלימודו. נגד תופעה שכזו אומר אלישע בן אבוי את דבריו. לפה זה, נוכל גם להבין מדוע הכניסו את דבריו למסכת אבות, שכן אם שומעים דברים אלו מהחוטא עצמו, אז יש להם יותר תוקף והם משפיעים יותר.

5. טענה זו מצויה בביואר "מדרש חכמים" למסכת אבות, וכן בספר "מן אבות" לרבי שמעון בר צמח.

(ב) תשובה אפשרית שנייה מובאת בפירושו של הרב גדליה סילווערטstein למסכת אבות ("לב אבות"), זה לשונו :

נראה שאלישע בן אביה אמר משנה זו קודם מיתתו, שעשה תשובה לפני מותו... והוא חטא נגד בני הנערים כמאמיר הירושלמי חגיגה פרק ב, שבא לבית הספר וראה תינוקות יושבים ולומדים ואמר להם : "ילדים! מה אילין יתבין הכא?" והיה קטיל להן - הינו : מיתה רוחנית - כמו שמספר שם : "אמר : אומנותיה דהן - בנאי, נגרא, חייט, צייד", הינו שאל אותן : "ילד!" מה יהיה עמק? הנה את החדר ועסוק בחכמה ומדע, יש לך כשרונות ותוכל להיות בנאי, וזה תראה ברכה, כי תהיה לך פרנסה ולא ת策ך לילך ולהיות בטלה או מלמד וכדומה. וכיון שהם הילדים כל זה עזבו את החדר ואלו ממש לעסוק בחיי העולם הזה, וכך ראה אלישע בן אביה כי קרוב קזו - עשה תשובה, ואמר המשנה הזו, שיש לו חרותה גמורה בביטול הנערים הקטנים מחדרם : "הלומד ילך, למה הוא דומה וגוי..."

כלומר : בניגוד לתשובה הקודמת, כאן לא ביטה אלישע בן אביה את חרטתו על מה שקרה לו במשך חייו אלא DAGTO בשעת מיתתו היתה דוקא על מה שעשה לאחרים ועל שרים לילדי ישראל רבים לעזוב את דרך התורה.

(ג) תירוץ שלישי הוא של הרב יעקב לינסון בפירושו למסכת אבות ("מחקרים אבות"), זה לשונו :

הוא "אחר" שיצא אחר-כך לתרבות רעה והיה בימי רבי עקיבא יחד עם רבי עקיבא נכנס לפרදס. רבי עקיבא נכנס בשלום ויצא בשלום והוא יצא לתרבות רעה, ועוד בהיותו בבית-המדרשה, קודם שהרחיקו אותו, היו ספרי מינימ נושרים מחיקו, וכנראה היה לו מורשת אבות מאביו אביה שגם הוא הביט בעין רעה על גודלי התורה מחזקי הקבלה, ולפי טبعו להיות נתפס למינות ולשנוא גודלי תורה, מחזקי תורה שבבעל-פה, הרגיש איזו שנאה לרבי עקיבא או קנאה מסותרת, וכך כי למד איתו ביחד בכל זאת ביטל אותו בלבו יعن (כי) רבי עקיבא הוקם על מאחריו הצאן בהיותו רועה של כלבא שבוע, ולדעת אחרים היה כבר בן ארבעים, גם אב לבן, ועל כן אמר המאמר הזה בעקיצה נגד רבי עקיבא שה咍 ללימוד בזקנותו בן ארבעים, ואמר : הלמד ילך, מה הוא דומה? לדיו כתובה על נייר חדש - שהכתב יוצא בהיר ומפושט, כך תורה היא בהירה ומaira, והלומד זקן למה הוא דומה? לדיו כתובה על נייר מוחוק - שהכתב יוצא מטוושט, כך תורה אינה מaira וمبוררת...

פירוש זה מעניין משתי סיבות :

(א) מה רצוי חכמי ישראל להשיג בהכניסם מאמר זה לפרק אבות? להראות את מגראותיו של רבי עקיבא, או של אלישע בן אביה? הסברה אומרת שלא. האם רצוי שנלמד על כוחה של האפיקורסות של אלישע בן אביה? גם כאן הסברה אומרת שלא, שכן אין זו מטרתה של מסכת אבות.

(ב) רב מאיר היה תלמידם של רב עקיבא ואליšeע בן אביה. שני התלמידים וכן במדרשים, ינסם סייפורים רבים על שאלות ששאל אלישע בן אביה את רב מאיר והביא את פירושו של רב עקיבא. כך מספרת הגדרא (חגיגה טו, א):

שאל "אחר" את רב מאיר לאחר שיצא לתרבות רעה: מאי דכתיב (איוב כח) "לא יערכנה זהב וזכוכית ותמורתה כליזז" - אמר לו: אלו דברי תורה, שקשין לקנותן כליזז וזהב וכלי פז, ונוחין לאבדן כליזז זכוכית. - אמר לו: רב עקיבא רבק לא אמר לך אלא: מהו כליזז וזהב וכלי זכוכית, אף על פי שנשברו יש להם תקנה - אף תלמיד חכם, אף על פי שסרכה יש לו תקנה. - אמר לו: אף אתה חזור לך! - אמר לו: כבר שמעתי מאחריו הפרוגוד: "שבבו בנימ שובבים" - חז"מ "אחר". (גמרא בבלי, מסכת חגיגה, דף טו, א)

וביישלמי (חגיגה פרק ב הלכה א) מסופר:

"ר' מ הוה יתיב דריש בבית מדרשה דטיבריה, עבר אלישע רכיב עלי סוסיא ביום שבתא. אתון ואמרון ליה: הא רבק לבך. פסק ליה מן דרשנו ונפק לגביה, א"ל: מה הוויתה דרש יומא דיין? א"ל: "וַיֹּיֶה בָּךְ אֶת אַחֲרִית" וגוי. א"ל: ומה פתחת בהיה? א"ל: "וַיּוֹסַף יְיָ אֶת כֵּל אֲשֶׁר לְאִוּב לְמִשְׁנָה", שכפל לו את כל ממוינו. אמר: ווי דMOVדני ולא משחחינו! עקיבא רבק לא הוה דרש כן, אלא "וַיֹּיֶה בָּךְ אֶת אַחֲרִית אִוּב מַרְאִשְׁתָּו" - בזכות מצות ומעשים טובים שהיה בידו מראשיתו. אמר ליה: ומה הוויתה דריש תוכן? א"ל: "טוב אחריות דבר מראשיתו" אמר ליה: ומה פתחת בהיה? א"ל: לאדם שהolid בנים בערותו ומתו ובזקנותו ונטקיימו - הוא "טוב אחריות דבר מראשיתו", לאדם שעשה שחורה בילדותו והפסיד ובזקנותו וקיימה - הוא דבר מראשיתו", לאדם שלמד תורה בערותו ושכח ובקנותו וקיימה - הוא "טוב אחריות דבר מראשיתו". אמר: ווי MOVדני ולא משחחינו! עקיבא רבק לא הוה דרש כן, אלא "טוב אחריות דבר מראשיתו" - בזמן שהוא טוב מראשיתו... אמר ליה: ומה הוויתה דרש תוכן? א"ל: "לא יערכנה זהב וזכוכית". א"ל: ומה פתחת בהיה? א"ל: דברי תורה קשין לקנות כליזז וזהב ונוחין לאבד כליזז זכוכית, ומה כליזז וזהב וכלי זכוכית אם נשברו - יכול הוא לחזור ולעשותן כלים כמו שהיו, אף תלמיד חכם ששכח תלמודו יכול הוא לחזור וללמדו כתחילה.

כל השאלות הללו מתפרשות באופן שונה לנוכח פירושו של הרב לויינסון. השאלות המובאות ביישלמי מציגות את דרשו של רב מאיר המכונת להחזיר את רבו בתשובה, אך אלישע בן אביה מפנה אותו אל רבו השני, באמורו שרבי עקיבא דרש אחרית למורי, דווקא דרשתו של רב עקיבא היא כנגד חזרתו בתשובה של אלישע בן אביה. כלומר: שנאותו של אלישע בן אביה גדלה על ידי כך שהוא ראה את רב עקיבא כאילו דורש נגדו. אולי היישלמי הציג את הדרשה האחズונה, לעניין קניית התורה מחדש, כבאה מפיו של רב מאיר, שכן לא התאימה לקובץ השאלות שהובאו עד אז. עד עתה רב עקיבא אמר תשובה לא מועילה לתלמיד חכם שסרכה. לעומת זאת, הבהיר שלא הביא את השאלות האחרות, אין לו בעיה

שרבי עקיבא יאמר את המשפט זהה (רבי עקיבא היה בעצמו יהודי שלא למד בצעירותו ונעשה גדול בתורה, והוא חווה חזרה בתשובה).
אלו היתרונות והחסרונות בפирושו של הרב לינסון.

ה. יחס חכמים אל אלישע בן אביה

יחסם של חכמים אל אלישע בן אביה הוא נושא מעניין בחיו. כפי שכבר אמרנו, אלישע בן אביה היה חוטא וכופר גדול, אשר הרג תלמידים אם היה רואה אותם מצלחים בלימודם⁶, היה עוזר לרומים בדיכוי היהודים והוא ספרי מינימוס נושרים מהיקן⁷ וכו'. לעומת זאת, הסיפורים המובאים בಗמרא על קירבתו לרבי מאיר הם ברורים ביותר. רבי מאיר אהב את רבו - ובכך הקריב הרבה ממעמדו בעולם הזה⁸, ומשכרו בעולם הבא⁹.

סיפורים מדהימים מובאים במסכת חגיגה (טו, ב) אחרי מותו של אלישע בן אביה:

כי נח נשיה ד"אחר" אמר ר' לא מידן לדיינינה, ולא לעלמא דאתה ליתי (לא ידוע לגיהנום ולא יבוא לעולם הבא). לא מידן לדיינינה - משום דעסוק באורייתא, ולא לעלמא דאתה ליתי - משום דחטא. אמר רבי מאיר: מوطב דליידיינינה וליתי לעלמא דאתה, מתי אמות ואעלעה עשן מקברבו. כי נח נשיה דרבנן סליק קוטרא מקבריה ד"אחר" (כשמת רבי מאיר עלה עשן מקברו של "אחר"). אמר רבי יוחנן: גבורתא למיקלא רביה (האם זו גבורה לשורף את רבן?)?! חד הוה ביןנא ולא מצין לאצוליה?! אי נקיטה ביד - מאן מרמי ליה, מאן (אם אקח אותו בידי, מי יקח אותו ממני)? אמר: מתי אמות ואכבה עשן מקברו! כי נח נשיה דרבנן - פסק קוטרא מקבריה ד"אחר".

פתח עלייה החוא ספרדנא: אפלו שומר הפתח לא עד לפניך, רביינו.

הדברים תמהווים. מודיע רבי יוחנן מתאמץ כל-כך בשביב אלישע בן אביה? ושוב, ניתנו לתרץ, כי כל זה נעשה על-ידי הרבנים, שאולי היו להם רחמים בלבם על אותו תנאי שרժ, שקיבלו חינוך גרווע מבית אביו, ובזכות תורהם הם מצלחים להגן על חבריהם מפני דיןיהם של גיהנום. אך תירוץ זה אינו מתרץ את הסיפור בהמשך הגמרא:

בתו של "אחר" אתיא לкомיה דרבנן, אמרה ליה: רבי, פרנסני. אמר לה: בת מי את? - אמרה לו: בתו של "אחר" אני. אמר לה: עדין יש מזערעו בעולם?

6. וכבר הבאנו בפירושו של הרב גדליה סילווערטstein שהבאנו לעיל, שהכוונה היא להרג מבחינה רוחנית, שהיא מחזירים בשאלת.

7. חגיגה, טו, ב.

8. הכוונה היא ליחסם של חכמים אל רבי מאיר, שכנהarah לא היו שבעי-רצון מהקשר ששמר עם אלישע בן אביה. הוכחה לזאת ניתן לראות מהబבלי (טו, ב) שם שואלת הגמara: "וירבי מאיר היכי גמר תורה מפומיה דآخر?" וכן מהסיפור בהמשך הגמara שבו אמרים שהקב"ה "קאמור שמעתה מפומיהו דכלחו רבנן ומפומיה דר"מ לא קאמור" (וסיפורים אלו מובאים לקמן).

9. גמרא זו תובא בהמשך.

והא כתיב (איוב יח) "לא נין לו ולא נכד בעמו ואין שריד ב מגוריו!" - אמרה לו : זכור לتورתו ואל תזכיר מעשיו. מיד ירצה אש וסכתה ספסלו של רב. בכה ואמר רב: ומה למתגנין בה - כך, למשתבחן בה - על אחת כמה וכמה.

סיפור זה ממחיש לנו כי מן השמים הסכימו עם דבריהם של חז"ל, שכן באה אש וסכתה ספסלו של רב. טעונה של בתו של אחר - "זכור לتورתו ואל תזכיר מעשיו" ניצח, גם בעולם הבא וגם בבית-דינו של הקב"ה. כיצד דבר זה קורה? כיצד יכולם אנו להבין את ההתנגדות השלוחנית זו כלפי הכהן הגדול, שבת-קול יצאנה כנגדו ואמרה שאין לו שום

דרך לעשות תשובה?¹⁰

ראשית, ברצוני להסביר את הקשר של רב מאיר אל אלישע בן אבוי. כפי שהזכרנו, לפני אלישע בן אבוי סרחה, הוא היה תנאים דגול שנשא דרישות בבית המדרש הגדול שבטריה, וכן בלשכת הגזירות. לא פלא שנהרו אליו הרבה תלמידים בתחילת דרכו. אך מודיע, לאחר שיצא לתרבות רעה, עדין ראה רב מאיר את אלישע בן אבוי כרבו? מודיע רק הוא חשב על הטיעון: "תוכו אכל - קליפתו זרך"?

ניתן לומר שהסיבה לכך קשורה לחיו הפרטיים של רב מאיר. רב מאיר כנראה הגיע ממשפחה בזיהה, מבני בניו של נירון קיסר שחזר בתשובה בבואו להחריב את ירושלים (גייטו נו, א). כמו כן, היוו היו מלאים אסונות רבים. במסכת עירובין (יג) מסופר שהיה לבלה ולא זכה ליהנות הרבה מהתורה. כמו כן, הוא היה חתנו של רב חנינא בן תרדין (סב, ב) וראה במוותו הטרגי, וכן במוותו של רב עקיבא רבו, שהם היו שניים מעשרות הרוגי מלכות. שני בניו מתו בudos קטנים (מדרש משלה), אשתו מתה כסופר (רש"י, מסכת עבודה זרה דף יח), בריוונים שהיו בשគנותו ציערו אותו (ברכות י, א). יכול להיות שדווקא חיים אלו הם שלימדו אותו לראות את הצד השני של המطبع. רב מאיר לא ראה רק את הטוב שבעולם. לרבי מאיר לא הייתה הבנה צרה שמי שעושה כך הוא טוב, וכי שעושה אחרת הוא רע, אלא הבין שאפשר להיות טוב - ודברים רעים יקרו לך. אולי כך אף ראה את רבו, אלישע בן אבוי - כתנא דגול, שהיה לו קצת מזל רע ויצא לתרבות רעה, מפני סיבת זו או אחרת, וברור שגם רב מאיר ראה את הרע שברבו, ולא התעלם מהעובדת שסרכה. אולי כך ניתן להסביר את יחסיו של רב מאיר. אפשר להסביר זאת ע"י הגמרא במסכת חגיגה טו, ב:

ורבי מאיר היכי גמר תורה מפומיה ד"אחר"?... דרש רבא: מי דכתיב (שיר השירים ז) "אל גנט אגוז יוזדי ראות באבי הנחל וגוזי" ומה נמשלו תלמידי חכמים לאגוז? לומר לך: מה אגוז זה, אף על פי שמוליכך בטיט ובצואה - אין מה שבתוכו נמאס, אף תלמיד חכם, אף על פי ששרה - אין תורה נמאסת. אשכחיה רבה בר שללא לאליהו, אמר ליה: מי קא עביד הקדוש ברוך הוא? אמר ליה: אמר שמעטא מפומייחו דכולהו רבנן, ומפומיה דרבבי מאיר לא קאמר. אמר ליה: אמאי? - משום קא גמר שמעטא מפומיה ד"אחר". אמר ליה: אמאי? רב מאיר רמון מצא, תוכו אכל, קליפתו זרך! אמר ליה: השתא קאמר: מאיר בני אומר: בזמן שאדם מצער שכינה מה

10. בבת-קול נדון בחלק ו של מאמרנו.

לשון אומרת - קלני מראה, קלני מזרועי. אם כך הקדוש ברוך הוא מצטרע על דמן של רשעים - קל וחומר על דמן של צדיקים נשף. (גמרה בבלי, מסכת חגיגה, דף טו, ב.).

מאמר זה הוא קשה במקצת: (א) וכי לא "ידע" הקדוש ברוך הוא את הדבר הזה לפני שרבבה בר שלילא אמר אותו?¹¹ מה הייתה ההוו אמינה של המדרש ומה הייתה המס肯ה? (ב) מה היה מיוחד במאמרו של רב מאיר שבאותה שעה אמר הקדוש ברוך הוא דווקא מאמר זה? נראה לי, שלפי מה שאמרנו נוכל לפרש דבר זה בפשטות. לעניין שאלטנו הראשונה, הרי בעצם הרבה בר שלילא עשה לרבי מאיר בדיקון אותו דבר שעשו רבי מאיר ורבי יוחנן לאليسע בן אביה: הם המליצו טובulo והוציאוalo לגן-עדן. ברגע שרבבה בר שלילא ניצב כסניגור על רבי מאיר אז מיד הקב"ה אמר דברים ממשו. כלומר: צריך שהיו מლיצים בעולם הזה כדי שি�שיפעו על מה שקרה בשמיים. העובדה שיש זכויות לישראל או טענות שניתן לטעו לטובתם אינה מספקת כדי להשפיע על הדין בשמיים. צריך לטען טענות אלו בפועל¹². אפשר להסביר את הקשר בין רבי מאיר לאليسע כך: בזמן שאדם מצטרע איתו. הקדוש ברוך הוא מצטרע על דמן של רשעים וקל-וחומר שמצטרע על דמן של צדיקים שנשפך (ובכך הוא כולל את אלישע). על-ידי אימרה זו ביטה רב מאיר את הצער שלו בעולם הזה, וכן את הצער שלו בשליל רבו שהיה צריך להציגו כל-כך בעולם הזה. זה היה נכון של רב מאיר אל רבו אלישע בן אביה - יחס של צער. וברגע שבשבמיים נתנו לגיטימציה לדברי רב מאיר - הרי שגם השלחני והumbnין כלפי אלישע בן אביה נתקבל שם, ודוקא אימרה זו יצא מה הקב"ה - שהיא עוסקת, כפי שאמרנו, בצדיקים, וביניהם אלישע בן אביה.

לעומת יחסו של רב מאיר, היחס של רב יוחנן לאليسע בן אביה הוא סתום למגורי. מה ראה רב יוחנן להוציא את אלישע בן אביה מדיינה של גיהנום? מדוע לא והוא רבני אחרים בזמןו לעשות כמותו?

ברצוני להעלות שתי תאוריות לנושא זה:

(א) תאוריה אחת היא שרבי יוחנן שמע על המקרה שקרה בין רבינו לבנותיו של אלישע בן אביה. רב יוחנן חי בזמןו של רב יוכול להיות שקיבל מרבי סייפור זה, וכך היה לו יחס שלחני כלפי אלישע בן אבוי.¹³

(ב) ישנה עוד תיאוריה אפשרית, שאין לה בסיס בಗמורות או במדרשיים, אך היא מעניינת ביותר:

ניתן לומר שיחסו של רב יוחנן נבע מהיכרתו את הצד השני של המטבח. כידוע, רב יוחנן היה מעורב במקרה הפוך מזה של אלישע בן אביה, בהפיקתו של ראש השודדים, רב

11. כמובן שהוא מדרש אגדה ואין צורך להבינו כפשוטו. אנו רק מנסים לברר את הסמליות ואת הרעיון שמאחורי הדברים.

12. וכמובן שיש אין-ספר דוגמאות לעניין זה, כגון משה רבינו שהתפלל על עם ישראל לפני ה' (למרות שה' בעצמו היה יכול להעלות טענות אלו לעצמו), וכן הדין שבית-דין לא טוענים למסית (למרות שאולי אם היו טוענים לו היה נפטר) וכו'.

13. כמובן שלפי תיאוריה זו לא מוסבר מדוע רבני אחרים באותו זמן לא הגיעו באותה דרך.

משמעותו בן לקיש, לאחד מגדולי התורה החריפים בדורו. רבי יוחנן הכיר את הפוטנציאלי שיש בכל אדם, וידע שnitן לנצלו לטובה ולרעה. כשהראה את ריש לkish קופץ מגדה אחת לגדה השניה של הירדן, לא ראה בריוו בעל כוח גופני מריהיב, אלא ראה אדם בעל פוטנציאלי עצום! את הפוטנציאלי הזה רצה רבי יוחנן להפנות לעבר מקור אחר - התורה. רבי יוחנן הצליח וגרם לריש לkish לתלמיד חכם עצום. אולי ניתן לומר, שכן אף ראה רבי יוחנן את אלישע בן אבוייה. הוא ראה אותו כאדם בעל פוטנציאלי עצום, שכן היה תנאנ גדול וחכם לפני שיצא לתרבות רעה, והבין רבי יוחנן כי אדם שנראה רע - ואפלו ראש השודדים - הוא לא בהכרח בעל טבע רע שלא ניתן לשנותו. האדם הוא אנוושי, ואם לא מכוונים אותו בדרך הנכונה לפעמים הוא לא מצליח להגיע אליה בכוחות עצמו. לכן אף התרגו רבי יוחנן על חכמי בית-המדרש באומרו: "חיד הוה ביןנא ולא מצין לאצוליה?!!". רבי יוחנן שהשكيיע מאמצים להצליל את ריש לkish, ידע שניתן היה גם להצליל את אלישע בן אבוייה, לו רק בדורו של אלישע היו חכמים משקיעים בו מספיק מרצ. אם את ראש השודדים אפשר להפוך לגדול בתורה, אז גם תנאנ ששרה ניתן היה להחזיר בתשובה. אולי ניתן לומר, שזה היה יחסו של רבי יוחנן אל התנאה הדගול שרצה.

ג. חזרתו בתשובה של אלישע בן אבוייה

בענין חזרתו בתשובה של אלישע בן אבוייה אנו מוצאים סתיירות מפורשות בין גמורות, וכן בין ההלכה למרא. העניינים מאד לא ברורים, כפי שנראה, וקשה מאוד להבין מה בדיקות אירע. ננסה לבאר את הסתיירות זו אחר זו.

(א) ישנו הבדל מהותי ביותר בין שני התלמודים, כפי שהזכירנו כבר בהתחלתה. בתלמוד הירושלמי (חגיגה פרק ב הלכה א) מובא הסיפור הבא בקשר למיתתו של אלישע בן אבוייה:

לאחר ימים חלה אלישע. אותו ואמרונו לרבי מאיר: הא רבך באיש. אזל, עyi מבקרתיה ואשכחיה באיש (בא רבי מאיר וביקרו וראה שהוא גוסס), א"ל: לית את חור בך? א"ל: ואין חזירין, מקבלין? א"ל: ולא כן כתיב: "תשב אנוש עד דכא" - עד דצדקה של נפש מקבלין! באותו שעה בכה אלישע ונפטר ומת והיה רבי מאיר שמח בלבו ואומר: דומה שמתוך תשובה נפטר רבי...
(תלמוד ירושלמי, פרק ב הלכה א ז' ט, ב)

לפי הירושלמי אלישע בן אבוייה חזר בתשובה וקיבלו אותו בשם. אך לפי הbabeli, אלישע בן אבוייה "נתקע" בין שני המיקומות - גיהנום והעולם הבא - ולא היה יכול להיכנס לאחר אחד מהם, עד שרבי מאיר ורבי יוחנן הצליחו להוציאו משם. אם כן, לפי הbabeli אלישע בן אבוייה לא עשה תשובה. מהו, אם כן, הגורם לשוני בין שני הסיפורים?

(ב) ישנו סיפורו המובא גם בbabeli (חגיגה טו, א) וגם בירושלמי (חגיגה פרק ב הלכה א):

תנו רבנן: מעשה ב"אחר" שהיה רוכב על הסוס בשבת, והוא רבי מאיר מהלך אחריו ללימוד תורה מפניו. אמר לו: מאיר, חזר לאתריך, שכבר שיערתי בעקביו סוציא עד כאן תחום שבת. אמר ליה: אף אתה חזר בך. אמר ליה:

ולא כבר אמרתי לך: כבר שמעתי מאחורי הfragוד "שובו בנים שובבים" - חוץ מ"אחר".

וכן מובא בירושלמי:

אייל: דיך מאיר, עד כאן תחום שבת. אייל: מון הון את ידע? אייל: מן טלי פסי דסוסי דהוינה מנין והולך אלפאים אמה. אייל: וכל הדא חכמתא איתך ולית את חזר בעך? אייל: לית אנה יכל. אייל: למה? אייל: שפעס אחת היטני עובר לפני בית קודש הקדשים רקוב על סוסי ביום היכיפורים שלח להיות בשבת ושמעתה בת קול יוצאת מבית קודש הקדשים ואומרת "שובו בנים" - חוץ מאליהו בן אביה שידעichi ומרד כי.

השאלת העולה מסיפורים אלה היא עצומה! הרי כאן לאורה מובאים לנו סיפורים שבהם נשלחה מאליהו בן אביה האפשרות לחזור בתשובה! הבת-קול יוצאת מלפני הקב"ה ומטריחת בפנוי של אלישע בן אביה דברים קשים מאין כמותם! היא מביכול דוחפת אותו הרחק מלאוקים, לא נוננת ולא רוצה לתת לתנא האובד אפילו סיכון לחזור! מודיעו משמע הקב"ה בת-קול נגד אלישע? מודיעו לדכא את אלישע בן אביה למגרין? הרי בבת-קול זו ממש אלישע השתמש כתירוץ נגד רב מאיר כששאלו מודיעו איננו חוזר! אלה זו מתעצמת לנוכח העובדה שהבבלי מתעד את ניסיונותיו של אלישע בן אביה לחזור בתשובה, שכן נאמר שם (חגיגה טו) :

עייליה לבני מדרשה. אמר ליה לינוקא: פסוק לי פסוקך! אמר לו: "אין שלום אמר הי' לרשותם" (ישעהו מה). עייליה לבני כנישתא אחראית, אמר ליה לינוקא: פסוק לי פסוקך! אמר לו "כי אם תכבשי בנתר ותרבבי לך ברית נכתם עונך לפנוי" (ירמיהו ב). עייליה לבני כנישתא אחראית, אמר ליה לינוקא: פסוק לי פסוקך! אמר ליה "ויאת שודך מה תעשי כי תלבשי שני כי תעדי עדי זהב כי תקרעי בפוך עיניך לשוא תtipי" וגוי (ירמיהו ז). עייליה לבני כנישתא אחראית, עד דיעיליה לתלישר בי כנישתא, כולחו פסקו ליה כי האי גוננא. לבתרא אמר ליה: פסוק לי פסוקך! - אמר ליה: "ולרשע אמר אלהים מה לך לספר חקיי" וגוי (תהלים נ). ההוא ינוקא הוא מגמגם בלשוניה, אשטע מאה דאמר ליה "ולאלישע אמר אלהים". איך דאמרי: סכינה הוה בהזיה וקרעה, ושדריה לתלישר בי כנישתא. ואיך דאמרי, אמר: איז הוαι בידי סכינה - הוה קרענא לתלמוד בבבלי, מסכת חגיגה, דף טו, א-ב).

אלישע בן אביה עולה לשולשה-עשר בתים מדרש כדי לשאול ילדים מה למדנו, ולראות אם בתורה יוכל למצוא מזוזר ומנוח לנפשו, לראות אם יקבלו אלוקים. לא זו בלבד שמדוברים לו ילדים, שככל אחד מהם מצטט לו פסוק שהוא דזוקא נגד חזרתו בתשובה של אלישע בן אביה ופסוקים שמנגנים את הרשעים ואת עזוביהם תורה, אלא אפילו מזמן לו הקב"ה יلد שמנגנים בלשונו, שאומר "אלישע" במקום "רשע", אז אלישע מתרגם במיחוד ומפסיק לחפש את דרכו חזרה אל היהדות. מודיעו עשה זאת הקב"ה? למה לא זימן לו ילדים אחרים,

шиקרבו אותו אל היהדות בפסוקי נחמה וחזרה בתשובה? מדו"ע נראה לנו כי יש כאן תוכנית אלוקית המכוננת נגד חזרתו בתשובה של אלישע בכל מחיר אפשרי?¹⁴ ישנים מספר פרשנים שהצעו תשובה לשאלתנו - מדו"ע דחקו את אלישע בן אבואה מהיהדות. שני תירוצים מובאים בשווי'ת המהרי"ט:

ומה שאמרו ב"אחר" "שובו בניהם שובבים" - חוץ מ"אחר", מונעים היו לו מן השמים דרכי התשובה והחילקוו בדברים לטורדו מן העולם על כמה מרדיכים שעשה והחטיא את הרבים כדמיותם בירושלמי ותנן: "כל המחותיא את הרבים אין מספיקין בידו לעשות תשובה", ואני שמעתי ממש מא' דגמי' דבאה טעה אחר, שלא היה לו להשיג בבת קול שמע "שובו בניהם שובבים" - חוץ מאחר... והיה לו לשים פניו כחלמי' לשוב בתשובה שם היה שב בתשובה שלמה היו מקבלים אותו.

(שו"ת מהרי"ט חלק ב-או"ח סימן ח ד"ה אמן כי)

אפשר להקשות על תירוצים אלו: הראשון¹⁵ שאומר שנסתרו בפני אלישע בן אבואה דרכי התשובה, לא מתישב עם הירושלמי שאומר שלבסוף חזר אלישע בן אבואה בתשובה. כמו כן לא מובן הסיפור בבבלי על רב מאיר ורבי יוחנן שהעלו את אלישע לגן עדן בסוף חייהם. כמו כן קשה לומר שהקב"ה מוסר מסר כפול: אומר לו שלא יוכל לחזור בתשובה, מביא לו שלושה-עשר פסוקים וילד שמנוגם בלשונו, ומזכה שהאדם לא ישית ליבו לכל אלו, ואף-על-פי-כך יחזור בתשובה. קשה לומר שהקב"ה בכינול סוגר את כל פתחי התשובה ומצפה מהאדם שיבין בעצמו שהוא אמור לפותחים.

14. דרך אגב, علينا גם לשים את לבינו לעובדה מעניינת מאוד: לאלישע בן אבואה יש קשר נפשי מסוים עם ילדים. משום מה הוא נבדק אליהם כל הזמן. במשמעותו אבות הוא מדבר על הילדות, על קליטת התורה בצעירותו של האדם. "כדיו כתובה על נייר חדש"- על גרסא דינוקותא היקרה. הסיפור שהובא לעיל, על אותן שלושה עשר ילדים שבקיש מהם אלישע בן אבואה שיפסקו לו את פסוקם, אף הוא מראה על קשר מסוים בינו לביןם. מדו"ע מדו"ע הוא הולך לחפש ילדים כל הזמן? גם בירושלמי (חגיגה פרק ב הלכה א) מצאנו סיפור על התנצלותו של אלישע בן אבואה לילדים:

ולא עוד אלא דזהה עלייל לבית ועדא והוא חמץ טלייא קומי ספרא והוא אמר: מה אילין יתבון עבדין הכא? אומנותיה דהן - בני, אומנותיה דהן - נגר, אומנותיה דהן - ציד, אומנותיה דהן - חיטט, וכיוון דהוון שמעין כן הוון שבקין ליה ואזולין לו. עליו הכתוב אומר: "אל תנתן את פיך לחטיא את ברך" ווגמר, שחיבל מעשה ידיו של אותו האיש.

פירוש: אלישע בא לבית הספר וראה תינוקות יושבין ולומדין ואמר להם: "ילדים! מה אתם יושבים כאן? כל אחד מכם יכול להיות בני, נגר, חיטט, ציד", הינו שאל אותם: ילד! מה יהיה עמך? הנה את החדר ועסוק בחכמה ומדע, יש לך כשרונות ותוכל להיות בני, ואז תראה ברכה, כי תהיה לך פרנסה ולא תצטרך להיות בטלה. וכיוון ששמעו הילדים כל זה עזבו את החדר ואזלו ממש לעסוק בחחי העולם הזה.

15. תירוץ זה אינו של המהרי"ט אלא מובא בmahri"t בשם רב אחר.

לכן נראה לי (בעקבות רענון שהציג לי אביו) שהמפתח לביאור העניין נמצא בغمרא במסכת עבودה זורה (ז, א) :

אמרו עליו על ר'א בן דורדייא, שלא הניח זונה אחת בעולם שלא בא עליה. פעם אחת שמע שיש זונה אחת בכרכבי הים והיתה נוטלת כס דינרין בשכלה, נטל כס דינרין והלך ו עבר עליה שבעה נחרות. בשעת הרgel דבר הפיחה, אמרה : כשם שהפicha זו אינה חזורת מקומה, כך אלעזר בן דורדייא אין מקבלין אותו בתשובה. הלך ויישב בין שני הרים וגביעות, אמר : הרים וגביעות בקשו עלי רחמים, אמרו לו : עד שאנו מבקשים عليك נבקש על עצמנו, שנאמר (ישעיהו יט) : "כי ההרים ימושו והגביעות תמוטינה". אמר : שמים הארץ בקשו עלי רחמים, אמרו : עד שאנו מבקשים عليك נבקש על עצמנו, שנאמר (ישעיהו יט) : "כי שמים עשן נמלחו והארץ כבגד תבליה". אמר : חמה ולבנה בקשו עלי רחמים, אמרו לו : עד שאנו מבקשים عليك נבקש על עצמנו, שנאמר (ישעיהו יט) : "ווחפרה הלבנה ובושה החמה". אמר : כוכבים ומזלות בקשו עלי רחמים, אמרו לו : עד שאנו מבקשים عليك נבקש על עצמוני, שנאמר (ישעיהו יט) : "וונמקו כל צבא השמים". אמר : אין הדבר תלוי אלא בי, הניח ראשו בין ברכייו וגעה ברכיה עד שיצתה נשמתו. יצתה בת קול ואמרה : ר'א בן דורדייא מזומן לחיי העולם הבא... בכחה רביה ואמר : יש קונה עולמו בכמה שנים, ויש קונה עולמו בשעה אחת. ואמר רביה : לא דין לעלי תשובה שמקבלים אותן, אלא שקורין אותן רביה.

מה בדיקוק קרה עם אלעזר בן דורדייא? הוא בקש מכל גرمוי ואיתני הטבע שיבקשו עליו רחמים אך כל אלו לא נענו לו. ואז אלעזר בן דורדייא, החוטא הגדול, הגיע למסקנה ששינתה את חייו. באותו רגע, הבין אלעזר בן דורדייא כי הוא מנשה להתחמק מהאחריות, הוא לא רוצה להתאמץ. כל זאתה עת הוא חשב שהוא מנשה לחזור בתשובה, ולא הבין למה איןנו מצלחת. אך פתאום, הוא הבין : "אין הדבר תלוי אלא בי". אלעזר בן דורדייא הבין שהוא צריך לנסות לחזור בתשובה **בעצמו**, ללא עזרתם של אחרים, בלי אנשים אחרים יעלו אותו או יתפקדו כמלחיצים בשביבו. האדם צריך לבצע את הצד הראשוני לקראות האלוקים בעצמו וرك לאחר מכן ניתן לבקש עזורה. "שובו אליו ואשובה אליכם", "פתחו לי פתח אחד של תשובה בחודה של מחת ואני פותח לכם פתחים שירחיו עגלות וקרניות נכשות בו". תמיד האדם צריך לעשות את הצד הראשון, ואלעזר בן דורדייא עשה את אותו צעד - ונחפץ **לרביו** אלעזר בן דורדייא, זוכה לחיי העולם הבא. זה מה שאليسע בן אבוייה לא הבין, זה מה שפשפס. אלensis בן אבוייה התנצל כל פעם לילדיהם, דבר כל הזמן עם ילדיהם, כיון שאليسע בן אבוייה התגעגע לתקופת הילדות, התקופה בו הייתה לו ולכל ילד אחר אמונה תמיימה, אף בלבו היו חרוטים עדיין אותם רגשות ורישומים מתקופת הילדותו, כמו שבכל אדם יש דברים שטbowים בו מילדותו. אלensis בן אבוייה נקרע בין רגשותיו אלו לבין שכלו שלא נתן לו לחזור אל חיק היהדות. מצד אחד האמין באמונה שלימה בה יהדות - גרסא דיניקותא, מצד שני נחפץ הוא לאפיקורוס בעקבות חינוכו, הזמינים שבהם חי וכי' כפי שפירשנו. לא ידע אלensis בן אבוייה מה לעשות עם نفسه השסועה, ולכן הلك ושאל את

הילדים, בעלי האמונה התמימה, שיתנו לו איזה סימן, שיבטיחו לו איזו הבטחה כלשהי, שם הוא יחוור ליהדות אז יקבלו אותו חזורה. אך לא כך הקב"ה מוכן לקבל אנשים בתשובה. הוא לא מוכן שההרים והגביעות יתפללו על האדם, והוא לא מוכן שהילדים יבטיחו לאליישע הבטחות לבני שכרו בעולם הבא. אלישע בן אבוייה צריך לחזור מפני שהוא מאמין שהזרתו תועיל לו, ולא בגלל השכר שיקבל. הוא צריך לחזור מפני אמוןתו בקב"ה, ולא מפני שיש לו תועלת בחזרתו. הקב"ה לא מוכן להבטיח דבר לאליישע בן אבוייה, לא מוכן לקבל את "אחר", אם "אחר" לא מוכן לעשות את הצד הראשון. אין דרך קלה להגעה אל הקב"ה. אלעזר בן דורディא הבין זאת, וקנה עולמו בשעה אחת, אך אלישע בן אבוייה פספס את הנקודה הזאת - ואיבד את עולמו.

ניתן לומר כי הגירסאות בבבלי ובירושלמי לעניין מיתתו של אלישע בן אבוייה הן אכן סותרות ומציגות שתי מסורות שונות. אך לעניות דעתינו אין אין סותרות. בסוף ימיו של אלישע בן אבוייה הוא אכן חוזר בתשובה, אך נפשו עדין הייתה/ssועה במקצת, שכן חזר רק לאחר שאמר לו רבי מאיר את דרשו: "תשב אנוש עד דכא" - עד דצדוכה של נפש. אלישע בן אבוייה בכח באותו שעה זהה הראה על רצון לחזור בתשובה, אך לא היה זה מספיק כדי להביאו לחיי העולם הבא כפי שקרה עם רבי אלעזר בן דורדייא. אלישע בן אבוייה היה קרוע בהיוון, ולכן מתאים היה - למרות האכזריות החritisטיות שיש בדבר זה - שהיה קרוע אף במוותו. שסועה הייתה/i אישיותו, וזה אף היה גור-דין, בהתאם לאיישיותו. لكن נשאר הוא באמצע, בין גיהנום לגן-עדן. רבי מאיר ורבי יוחנן שהגיעו אחר-כך ידעו שכוחם לשנות גור-דין זה, ואכן בכוורת הרבה הביאו את אלישע בן אבוייה, חברים הקרווע וההסוע, לעולם הבא, ליהנות מחזרתו בתשובה שהיה לו בסוף ימיו.

ז. פירוש הרב סולובייצ'יק

הרבי יוסף דב הלוי סולובייצ'יק, בספרו "חמש דרישות" (בסוף הדרשה החמשית), תאר כך את עצם הטרגדיה הרוחנית בנפשו של אלישע בן אבוייה:

חזה'ל מספרים כי רבי מאיר ביקש מ"אחר", בשעה שהלה רכב על סוסו בשבת, "אם אתה חוזר בך", ו"אחר", לפיס"ס בבלי, ענה לו: "כבר שמעתי מהחרוי הפרגוד" "שובו בניים שובבים" - חוץ מ"אחר", ולפי הירושלמי: "שפעם אחת רוכב הייתי על הסוס ביום הכיפורים שחול להיות בשבת אחורי בית קודש הקודשים ושמעתה בת קול" "שובו בניים שובבים" - חוץ מאליישע בן אבוייה שידעichi ומרדabi". וכי סבורים אתם, כי "אחר" אכן שמע מה ששמע והבין לנכון את הבת-קול? חס ושלום! היתכן שהבת-קול תפסק ברגעוד ליסודותיה של אמונה היהודת, נגד ההלכה של "אפלו כפר בעיקר כל ימיו ועשה תשובה באחרונה, מקבלין אותו", שנאמר: "תשב אנוש עד דכא" - עד דצדוכה של נפש"? כיצד יכול היה הבת-קול לדחות את התנאי הגדול שהציג ונפגע? אולם שמע בת-קול, וכך סיפר לתלמידו החביב רבי מאיר. "אחר" לא

היה משקר לו. אם כן, מה רצתה הבת-קول ממנה, מהתנה המסוכסך עמוקות והთועה הטרגי?

ועוד משחו עליינו לשאול: ממה נפשך, אם לא היה ברצונו הבת-קול ש"אחר" יעשה תשובה, למה בכלל לטפל בו? למהفتحה הבת-קול במילאים מעודדות "שובו בנים שובבים" וחתמה בגזירה הנוראה "חויז"? הלא הבת-קול לא רצתה חס וחלילה להתגרות בתנאי התועה?

נדמה לי, כי את תוכנה האמיתית של הבת-קול נוכל למצוא בשינוי הנוסחאות בין הבבלי והירושלמי. איך פנה הבת-קול אל החוטא? מה שם קרא לו הבת-קול? אלישע בן אבוייה, בשם הנכון, או "אחר" הכנוי שלו? התשובה היא פשוטה מאוד. המילאים של רוך ואהבה, "שובו בנים שובבים" בזודאי היו מופנים אל אלישע בן אבוייה. הבת-קול קראה לו, הת喧נה לפניו, משכה אותו אליה; והוא פינקה השכינה כאם אשר בכל הנסיבות מלמדת זכות על בנה. המילה החരיפה "חויז" הייתה התייחסה אל "אחר" ולא לאלישע בן אבוייה. הבבלי מוסר את הנוסח המדוקיק של הבת-קול. השכינה עוררה ומשכה אליה את אלישע בן אבוייה, אך דחפה והרחקה ממנו את "אחר". מדוע? מפני שהנתנה האמיתית, החכם מהכמי ישראלי אשר רבי מביא מטורנו בפרק אבות - מעולם לא חטא, מעולם לא בגד בכנסת ישראל, מעולם לא התחרבר לרומיאים, מעולם לא רצה לנתק ילדים יהודים מתורה ויראת שמים. מישחו אחר בגד; אישיות אחר. הגידה באה באורת מוזר. בבורך לא עבות אחד לא הכר אלישע בן אבוייה את עצמו; טעות פטלית טעה בנוגע לעצמו. גלגול, נשמה שחורה ומכוורת נכנסת בו, הקסימה אותו ושכנעה אותו כי אין הוא תלמידם של חכמי המסורה, כי שונות הוא את כל הקדוש, כי כנסת ישראל איננה אמו, כי עתידה איננו שלו.

לפתע נלבך אלישע בן אבוייה בראשתו של "אחר", שהתחזה כתנאי לשעבר. ה"אחר" הזה ברוח מבית-המדרשי. מכיסיו של "אחר" זה היו נושרים ספרי מינימ, ה"אחר" הזה חילל את השבת ולעג לכל היקר והקדוש. אולם אלישע בן אבוייה האמיתית, חבוי בעמוקי האישיות, מעולם לא בגד בקביה ובכנסת ישראל. הוא רק שבוי היה באישיות זורה, ב"אחר". פעם אחת, ביום-הכיפורים שלח להיות בשבת, נשתגע "אחר", עלה על סוסו בפרהסיא ודהר במחירות הבזק דרך ישובים יהודים. קול דחרתו הדחד ברחובות הערים והעיירות הריקים בארץ ישראל. יהודים הבינו בהשתוממות דרך חלונות בית המדרש - מי הוא גס-הרוח המפריע את המנוחה של שבת שבתו? - שאלו משתאים ומבוהלים האחיד את השני. פתאום קרה משהו מופלא. בנטשו של התנה המסוכסך-הטרגי, באישיותו המוקסמת, נתעורה אלישע בן אבוייה. נשמה נחדרת, שהייתה רדומה בעמוקי הנפש, נתעורה. התקוממה לרגע, ודחפה את ידו של "אחר" שיכוון את הסוס כלפי קודשים.

למה פתאום יעבור על פני קודש הקודשים כשהוא רוכב על סוסו, דזוקא ביום-הכיפורים שהוא מחללו בפרהסיא? "אחר" בעצמו התפלא מודיע הוא נمشך לקודש הקודשים לבדוק באותו יום הקשור ומהודק למקום הקדוש. פתאום התחילה הנשמה השבואה, בת מלך האסורה ברהיטים, לדרש ממנו שיכירה: "הכר נא, הכתנת בנק היא"; אלישע, אין אתה "אחר"! הנשמה השchorה שהנק שבוי אצל ומוקסם ממנו, אינה ידידתך, אלא שונאתך הגורועה ביותר; אלישע: הזדהה איתי, עם כל העבר, עם רבתותיך, עם חבירך. בוא אליו, הרחק מאתך את "אחר" - "אחר" אין אתה, הוא השטן בעצמו! חזור בך, "שובו בנימ שובבים, שובה ישראל!" לא עיניך רואות כי נمشך אתה כבaban שואבת אל קודש הקודשים. אלישע, יום הכיפורים היום, הקב"ה ממתין ומצפה לכל אחד שיבוא אליו; אלישע, האינך שומע את הבת-קול המתחננת לפניו שתשובה? אתה דוחר כת עלי-יד קודש הקודשים - הזכיר אתה איך שהרביה היה מספר על עבודתו של הכהן הגדול, איך היה שר את ניגון הוויידי של הכהן הגדול? אלישע, הכר את עצמך, האזינה לבת-קול: "שובו בנימ שובבים, שובה ישראל!"
לרגע קט עיכב אלישע בן אבוי את סוסו ובת-קול הגיע לאוזניו: "שובו בנימ שובבים, שובה ישראל" - חוץ מ"אחר". כוונת הבת-קול הייתה כי אלישע ישליך מעליו את "אחר", את האישיות הזורה, יסתיג מזהות השקר שלו, - בוא אליו, בן שובב; השאר את "אחר" בחוץ!... אולם הגורל הטרגי גרים ליה, כי אלישע בן אבוי טעה ובמקום "חוץ מ"אחר" שמע את שמו בפירוש: "חוץ מאלישע בן אבוי", כפי גרסת הירושלמי. הוא סבר, כי "אחר" והוא זהים וכי הוא, אלישע בן אבוי, איןנו יכול להשאיר את "אחר" לבדו. הצליף בשוט על סוסו ונעלם, ובאותו רגע נעלמה דמותו של התנא הגדול, שלא הכיר את עצמו. הירושלמי מסיים: "שידע את כוחך ומרד بي". יודעים אתם מודיע מרד אלישע בן אבוי בבורא העולם, למורות היוטו גדול כל-כך בתורה? מפני שהתנא לא הבין את כוחו הוא ובדג בעצמו; לא ידע את כוחו ומרד בעצמו. אי-ידיעת עצמו והערכתה לא נcona של אישיותו גרמו לחטא הטרגי".

ח. סיכום

אנחנו יודעים מעט מאוד על חייו של אלישע בן אבוי. הגמרא והמדרשים לא באו לספר לנו סיפורים על תנאים, ולא באו לפרט לנו היסטורייה, אלא עובדות אלו הגיעו אלינו בדרך אגב. علينا להבין כי לא זו הייתה מטרת הגמara והמדרשים. הם ניסו להבהיר לנו (כמו שהרב סולובייצ'יק הבין מהם) את המהפק הנפשי והרוחני שעבר אלישע בן אבוי בשעה שעשיהם אלו קרו סביבו. בעצם, מטרתה של הגמara הייתה ללמד אותנו על מה שעבר אלישע בן אבוי בדומה למה שעבר רבינו אלעזר בן דורדייא, ומסיפורים אלו אנו נסיק מהי הדרך הנcona לשובה, וכייזד לנו לגשת לתחום זה.

על כן, אסכם מה למדנו מאליישע בן אבואה. נראה, כי למדנו שני דברים עיקריים:
(א) למדנו ש"הלומד ילד למה הוא דומה? לדיו כתובה על נייר חדש". טעותו של אלישע בן אבואה הייתה שלא נדקק מספיק לגרסת דינוקתא שלו, ולא השكيע בדרך הנכונה, בכיוון הנכון, כשבוד היה צער. אביו השפיע עליו, כפי שכבר ביארנו, ولكن על האדם להקנות לעצמו יסודות טובים כבר מתחילה.
(ב) כן לימד אותנו אלישע בן אבואה שהתשובה נמצאת בהישג ידו של כל אחד, אלא שעליו להבין שכדי לזמן את עורתו של הקב"ה לצידו, עליו לבצע את הצעד הראשון לבדו. אדם לא יכול לסמוך על אחרים להוציאו אותו מן הבז שבו הוא שרווי אם לא יעשה אף הוא מעשה בעצמו. כך גם לומדים לגבי דין חמור וובץ. הדיין הוא שאדם צריך לעזור לחברו, אך רק כאשר אותו אחד עוזר אף הוא. האדם הראשון שהוא צרכיהם לקבל ממנו עזרה, זה אנחנו. בili זה - התשובה לא תעזר ולא תפעל.
למדנו דבר נוסף - מרבי מאיר ורבבי יוחנן. רבוי מאיר ורבבי יוחנן קראו תיגר על הדיין שגורו משםם על אלישע בן אבואה; רבוי מאיר ורבבי יוחנן הוכחו לנו כי דיינו של אדם תמיד יכול להשתנות אם יש אנשים שמוכנים לפעול למעןו. שום גזירה אינה קבועה, דיינו של אדם לא נגמר אפילו לאחר שכבר נגמר. אם יש אדם שמוכן להיכנס לגיהנום, ולהוציא את חברו, רשאי הכל שהיה, ולהביאו לגן עדן עימיו, הרי שתמיד יש תקווה לאותו בגין-אדם. התשובה היא דבר גדול, ותשובתו של אלישע בן אבואה, כמו אהבתו לחבריו ולתורתו הצללה אותו מדין של גיהנום. וכי רצון שהקב"ה יל宾 חטאינו כשלג, ונשוב בתשובה שלימה, ויבוא המשיח ויגאלנו במהרה בימיינו, אכן.